

**ДИНАМІКА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ПЕРЕПИСІВ 1989 ТА 2001 РР.**

З часу здобуття Україною державної незалежності реалізація й узгодження потреб етнічних спільнот стали обов'язком Української держави. Уже в Декларації про Державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. зазначалося, що “держава гарантує забезпечення рівності перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин”. Ці положення були конкретизовані в “Декларації прав національностей України” (1 листопада 1991 р.) та закладені в Закони держави про освіту (23 травня 1991 р.), про громадянство (8 жовтня 1991 р.), про культуру (14 лютого 1992 р.), про національні меншини в Україні (25 червня 1992 р.), про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні (16 листопада 1992 р.), про інформацію (2 жовтня 1992 р.), про радіо і телебачення (21 грудня 1993 р.), про місцеве самоврядування (21 травня 1997 р., остання редакція – 3 лютого 2004 р.)¹ та інші.

Водночас остаточне конституювання адміністративно-територіального устрою держави та правового становища етнонаціональних спільнот поки що не завершено. Це засвідчує і доволі гостра дискусія щодо територіального устрою країни, і постійні вимоги частини українського суспільства надати російській мові статусу другої державної, і, нарешті, відома широкій громадськості кримськотатарська проблема. Подальше вдосконалення національної політики держави можливе лише за умов врахування регіональних особливостей її розвитку та вироблення на цій основі відповідних механізмів реалізації її основних напрямів. Серед джерел такої інформації на особливу увагу заслуговують матеріали переписів, які відтворюють етнічний і мовний склад населення, його кількісні та соціальні характеристики, фіксують динаміку суспільних змін, спричинених економічними, політичними, соціальними, історичними, демографічними та іншими чинниками. Узагальнення ж отриманих результатів дозволяє виявити основні тенденції етніч-

ного розвитку, спрогнозувати його подальший хід та обґрунтувати можливі шляхи гармонізації міжнаціональних інтересів.

У структурі областей України Закарпаття посідає особливе місце. Історично край належить до поліетнічних регіонів держави. За переписом населення 1989 р. тут проживало 1 млн. 245 тис. 618 осіб. Найчисельніші етнічні групи області становили українці – 976,7 тис. осіб (78,4%); угорці – 155,7 тис. осіб (12,5%); росіяни – 49,5 тис. осіб (4%); румуни – 29,5 тис. осіб (2,3%); цигани – 12,4 тис. осіб (1,0%); словаки – 7,4 тис. осіб (0,6%); німці – 3,5 тис. осіб (0,3%); євреї – 2,4 тис. осіб (0,2%)².

Протягом 1989 – 2001 рр. наявна кількість постійного населення області зростала. Цьому сприяла порівняно висока народжуваність у сільській місцевості краю. Вперше перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності на Закарпатті було зафіксоване лише у 1999 р. (-0,4 особи на 1000 жителів). Втім процеси природного приросту населення в регіоні були нерівномірними. Наприклад, значні депопуляційні процеси у 2000 р. проявилися в Берегівському (-3,5%), Перечинському (-2,8%), Великоберезнянському (-2,5%), Ужгородському (-1,5%) та Мукачівському (-1,4%) районах³. У доповненні із від'ємним коефіцієнтом міграційного приросту (1,3 у 1990 р.; 4,4 у 1995 р.; 2,9 у 2001 р.)⁴ це стало основною причиною незначного збільшення кількості населення області станом на 2001 р., яке становило 1 млн. 254 тис. 614 осіб, що лише на 8 тис. 996 осіб перевищило результати 1989 р⁵.

Порівняно з 1989 р. зросла кількість і питома вага українців. Якщо у 1989 р. їх налічувалося 976 тис. 749 осіб, або 78,4% населення краю, то у 2001 р. – 1 млн. 10 тис. 127 осіб, або 80,5%⁶.

Українці переважають у всіх районах області, за винятком Берегівського. При цьому, в Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах їхня частка становить майже 99%. У зіставленні з 1989 роком, у 2001 р. помітно зросла кількість українців у двох найбільших містах краю: в Ужгороді – на 8%, та Мукачеві – на 7%, склавши в цілому майже 77% загальної кількості всього населення цих міст. У третьому за величиною обласному місті Хусті українці становлять близько 90% міського населення.

Єдиний район, в якому українці не домінують – Берегівський, традиційний осередок угорського населення. Проте й тут спостерігаються зміни. Зокрема, в м. Берегово при одночасному зменшенні питомої ваги угорського етносу з 50,8% у 1989 р. до 48,1% у 2001 р. частка українців зросла з 36,2% у 1989 р. до 38,9% у 2001 р.

Особливою характеристикою українського етносу на Закарпатті виступає русинська ідентичність – 10,2 тис. осіб, близько 6 тис., або 59,7% яких проживає в містах області. В основному це Ужгород та Мукачеве. Ще частина розселена у Свалявському районі. Як рідній мові русини здебільшого віддають перевагу мові своєї етнографічної групи (66%) і лише третина з них (31,0% – українській)⁷.

Основними засадами русинської ідентичності є усвідомлення її представниками своєї етнокультурної окремішності, існування власної мови, самоназви “русин”, побуту, звичаїв та історичної традиції. На політичному рівні свій вияв це знаходить у створенні русинських громадсько-політичних організацій, проведенні міжнародних з’їздів, численних зверненнях до української влади визнати русинів окремою нацією. Більше того, підтримки своїх вимог русини шукають у великих держав. Так, у 1992 р. провідникам русинства вдалося донести свої вимоги до конгресу США та ряду американських громадських організацій. Паралельно депутація від русинської Підкарпатської республіканської партії (створена у березні 1992 р.) спромоглася переконати З’їзд народних депутатів Росії у необхідності створити у Верховній Раді Російської Федерації депутатську групу для вивчення обставин ліквідації у 1946 р. автономії Закарпаття, яке лідери русинів вважають незаконним⁸. Зазначене дає підстави стверджувати про реінтеграційні процеси ідентичності в середовищі українців та появу нового русинського фактора в етнополітичному житті регіону.

За результатами перепису 2001 р. угорці є другою за чисельністю етнічною групою Закарпаття. Але у співставленні з 1989 р. (155,7 тис. осіб) в 2001 р. їх кількість у національній структурі населення області зменшилася до 151,5 тис. осіб⁹. Значною мірою це пов’язано з еміграцією до Угорщини. Протягом 1995 – 2002 рр. з України сюди виїхало 4,165 тис. осіб, серед яких 61,7% становили етнічні угорці. В масштабах держави мешканці Закарпаття стабільно становлять близько 90% всіх емігрантів до цієї країни¹⁰. Суттєвим фактором став також нижчий, в порівнянні з українцями, природний приріст угорського населення. Райони з компактним проживанням угорців, особливо Берегівський, належать до депопуляційних типів.

Найвища частка угорців зосереджена у Берегівському (41,2 тис. осіб, або 76,1%), Виноградівському (30,9 тис. осіб, або 26,2%), Іршав-

ському (1,0 тис. осіб, або 0,1%), Мукачівському (12,9 тис. осіб, або 12,7%), Рахівському (2,9 тис. осіб, або 3,2%), Свалявському (0,4 тис. осіб, або 0,7%) та Тячівському (5,0 тис. осіб, або 2,9%) районах, містах Ужгород (8,0 тис. осіб, або 6,9%), Мукачеве (7,0 тис. осіб, або 8,5%), Берегово (12,8 тис. осіб, або 48,1%), Хуст (1,7 тис. осіб, або 5,4%) селі Вишково (Хустського району) та селі Солотвино (Тячівського району)¹¹.

Перепис 2001 р. зафіксував 14 тис. ромів, які проживають на Закарпатті. У 1989 р. їх кількість становила 12 тис. осіб. Проте у ромських родинах спостерігається високий рівень народжуваності й отримані результати, на думку експертів, можуть точно і не відображати реальну ситуацію. Так, за даними Закарпатського культурно-просвітнього товариства “Романі Яг” в Закарпатті проживає майже 45 тис. осіб циганської національності, що становить приблизно 5% від загальної кількості населення області. Розходження у підрахунках можна пояснити тією причиною, що значна частина циган, зважаючи на соціальний статус, який їм відводить суспільство, схильна приховувати свою етнічну належність і зачисляти себе до інших національностей.

Переважна більшість циган-ромів проживає в Ужгородському, Березівському, Виноградівському районах, містах Ужгород, Мукачеве і в основному компактно розселені на окраїнах населених пунктів.

У міжпереписний період суттєво зменшилася кількість російського етносу з 49,458 тис. осіб (4%) у 1989 р. до 30,993 тис. осіб (2,5%) у 2001 р. Основною причиною став помітний виїзд його представників, особливо військовослужбовців, до Росії. Так, в 1995 р. з-поміж емігрантів у Російську Федерацію виїхало 85,6% етнічних росіян¹². Відтік російського населення був зумовлений насамперед розпадом СРСР та зміною у зв'язку з цим статусної характеристики російської національності в умовах незалежної України: із привілейованого етносу вони стали національною меншиною, що не могло не вплинути на їх міграційні настрої та відповідну поведінку.

Для росіян характерне дисперсне розселення, але більшість з них проживає у містах Ужгород та Мукачеве. Протягом 1989 – 2001 рр. збільшилася кількість румунського населення з 29,485 тис. осіб (2,4%) до 32,152 тис. осіб (2,6%), що можна пояснити традиційно високим рівнем народжуваності та високим пошануванням у румунів сім'ї. Зокрема, у 2000 р. на території Тячівського району

природний приріст населення становив 3,4%, Рахівського – 3,5%¹³. У зв'язку з цим показовим є слабке поширення серед румунського етносу емігрантських настроїв. Румунський етнос компактно проживає у дев'яти населених пунктах – Солотвино, Діброва, Глибочий Потік, Топчило, Подішор, Бескеу, Корбунешти, Малий Боуц, великий Боуц Тячівського (19,3 тис. осіб, або 10,6%), і чотирьох – Біла Церква, Середнє Водяне, Плауц, Добрик Рахівського районів. Разом з українцями та угорцями вони становлять основний масив сільського населення краю. Для румун характерними є етнічно однорідні шлюби.

Упродовж 1989 – 2001 рр. за рахунок еміграції до історичної батьківщини скоротилася кількість осіб словацької національності з 7,3 тис. осіб (0,6%) у 1989 р. до 5,7 тис. осіб (0,5%) у 2001 р. Більшість словаків компактно проживають у містах Ужгород та Мукачеве, смт. В.Березний, а також селах Сторожниця, Антонівка, Глибоке, Середнє Ужгородського, Тур'я-Ремета Перечинського, с. Рудникова Гута Свалявського районів, селищі Довге Іршавського району¹⁴.

Незмінною залишається кількість закарпатських німців – 3,5 тис. осіб (0,3%) у 1989 р. та 3,6 тис. осіб (0,3%) у 2001 р. Але молодь цієї меншини у зв'язку з економічним хаосом та низьким рівнем життя в країні теж виїжджає до Німеччини. Німці в основному компактно проживають у м. Мукачеве, селах Пашино, Нове Село, Синяк, Бородавка, Кучава, Великий Коропець, Лалово Мукачівського району, с. Уст-Чорна Тячівського, окремих селах Свалявського, Іршавського і Рахівського районів.

Динаміку етнічних процесів на Закарпатті наочно ілюструють дані нижченаведеної таблиці¹⁵ (див. табл. 1. на стор. 282).

Трансформація етнічної структури населення включає в себе зміну власних ознак етносу, серед яких найбільш репрезентативною, хоча не завжди визначальною, є мовноетнічна самоідентифікація громадян. Саме тому динаміка етномовних процесів, як ніщо інше, віддзеркалює особливості етнонаціонального розвитку. У цьому аспекті, як свідчать результати перепису 2001 р., Закарпаття є регіоном зі стійкою тенденцією до визнання представниками різних етнічних груп рідною мовою – мову своєї національності. Не існує у краї і проблеми “російськомовного населення”. Російську мову визначають рідною лише 2,9% населення регіону. Мовна асиміляція спостерігається у циган (мадьяризація – 62%) білорусів

(русифікація – 43,2%) та словаків (українізація – 41,5%). Так, із 14 тис. осіб циганської національності лише 2,9 тис. її представників вказали, що їх рідною мовою є циганська. А серед білорусів і словаків – 576 осіб, або 37,4% та 2,5 тис. осіб, або 43,5%. Різномовна ідентичність притаманна німцям: 50,5% рідною мовою вважають німецьку, 30,6% – українську, 4,8% – російську (див. табл. 2. на стор. 282).

Відповідність мови та етносу є характерною для українців (99,2%) румунів (99%) угорців (97,1%) та росіян (91,7%)¹⁶. Високому рівню етномовної відповідності сприяло доволі широке функціонування на території Закарпаття навчально-освітніх закладів названих етносів: 575 шкіл з українською мовою навчання (151310 учнів), 69 – з угорською (16070 учнів), 30 – українською і угорською (9332 учнів), 12 – румунською (3318 учнів), 3 – російською (1442 учнів), 9 – російською та українською (5385 учнів), 2 – румунською, російською, українською (1379 учнів).

Основу шкільної освіти становила мережа дошкільних навчальних закладів: 390 – з українською мовою виховання (19796 дітей), 1 – російською (71 дитина), 65 – угорською (2226 дітей), 2 – румунською (54 дитини), 18 – змішаною (1457 дітей), 1 з словацькою та українською мовами навчання (826 учнів)¹⁷.

За результатами останнього Всесоюзного перепису 1989 р. відповідність мови та етносу була характерною для українців (98,4%), угорців (97,2%), румун (98,2%), росіян (95,8%). Асиміляційні процеси спостерігалися у словаків (33,2% – українізація), білорусів (46,7% – русифікація) та євреїв (13,8% – українізація; 49,5% – русифікація). Різномовною ідентичністю характеризувалися німці (74,1% – вважали рідною мовою мову своєї національності, 18,4% – українську, 6,1% – російську) та цигани (20% – вважали рідною мовою мову своєї національності, 12,3% українську, 1,0% – російську, 66,7% – інші мови)¹⁸.

Для українців краю працювало 149 середніх шкіл, тобто на 6 тис. 384 українців припадала 1 середня школа; для російськомовного населення – 14 шкіл, в тому числі 12 середніх, тобто 1 середня школа для 4 тис. 121 росіян; для угорців – 50 шкіл, в тому числі 11 середніх (1 середня школа для 14 тис. 155 угорськомовного населення); для румун – 10 шкіл, з них 2 середні (1 середня школа для 14 тис. 742 румунів)¹⁹.

Таблиця 1.

Етнічний склад населення Закарпатської області

Етнічна група	1989	2001	2001 р. у % до 1989 р.	1989 р. у % до підсумку	2001 р. у % до підсумку
Все населення	1245618	1254614	100,7	100	100
українці	976749	1010127	103,4	78,4	80,5
угорці	155711	151516	97,3	12,5	12,1
румунни	29485	32152	109,0	2,4	2,6
росіяни	49458	30993	62,7	4,0	2,5
цигани	12131	14004	115,4	1,1	1,1
словаки	7329	5695	77,7	0,6	0,5
німці	3478	3582	103,0	0,3	0,3
білоруси	2521	1540	61,1	0,2	0,3

Таблиця 2.

Розподіл населення за національністю і рідною мовою у 2001 р.

Етнічна група	Всього осіб	З них вважають рідною мовою, мову своєї національності	Укр.	Рос.	У % до кількості населення, яке вважає рідною мовою своєї національності	Укр.	Рос.
Все населення	1254614	1218857	14291	7977	97,1	81	2,9
українці	1010127	1001977	-	5297	99,2	-	0,5
угорці	151516	147056	3932	378	97,1	2,6	0,2
румунни	32152	31846	163	42	99,0	0,5	0,1
росіяни	30993	28435	2451	-	91,7	7,9	-
цигани	14004	2871	2335	28	20,5	16,7	0,2
словаки	5695	2480	2366	147	43,5	41,5	2,6
німці	3582	1810	1419	173	50,5	30,6	4,8
білоруси	1540	576	283	666	37,4	18,4	43,2

Водночас проаналізовані показники етномовної відповідності дають змогу зробити висновок лише про рівень консолідації етнічної спільноти та ступінь впливу на неї з боку інших етносів. Можливості ж подальшої інтеграції та розвитку українського суспільства існують лише за умов максимального використання позитивного потенціалу всіх елементів етнонаціональної системи. У цьому аспекті важливо з'ясувати питання мовної компетенції національних меншин регіону. Адже знання лише мови своєї національності обмежує міжетнічні контакти, знижує загальний культурний рівень етносів, ускладнює соціальну мобільність, продукує їх відсторонення та замкненість. Особливо це стосується національностей, мова яких не належить до групи слов'янських.

За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. ситуація у сфері етномовної компетенції населення Закарпаття характеризувалася наступними показниками (див. табл. 3)²⁰

Отже, наведені дані дають змогу констатувати відсутність мовного бар'єру в міжетнічній комунікації закарпатського соціуму та переважання у мовній компетенції етнічних груп регіону володіння українською мовою в порівнянні з російською. Українською мовою вільно спілкуються – 45% угорців, 24% румунів, 74% росіян, 32% циган, у той час як російською – 26% українців, 30% угорців, 37% румунів, 11% циган (див. табл. 3 на стор. 284).

У наш час, більше ніж раніше, поряд з мовною компетенцією, соціальне обличчя етнічних спільнот, їх місце у суспільному житті країни зумовлюється співвідношенням у складі кожної з них міського й сільського населення. Проживання у сільській місцевості, з одного боку, сприяє збереженню традицій, забезпечує стабільність соціокультурного життя, але, з іншого, – зумовлює певні труднощі у здобутті освіти, зайнятості, соціальному й політичному розвитку. Лише в місті людина може розраховувати на реалізацію свого потенціалу та досягнення престижних соціальних позицій. Тому урбанізовані етнічні групи зазвичай і займають престижніші соціальні позиції, мають у своєму складі більшу частку працюючих з вищою кваліфікацією.

За результатами переписів 1989 та 2001 рр. встановлено, що найбільш урбанізованими на Закарпатті є росіяни (87,2% у 1989 р. – 83,5% у 2001 р.), білоруси (83% у 1989 р. – 79,7% у 2001 р.), словаки (86% у 1989р. – 70,8% у 2001 р.), менше – цигани (62,2% у 1989 р. – 51% у 2001 р.).

Таблиця 3

**Ситуація у сфері етномовної компетенції населення Закарпаття
(за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)**

	Крім рідної, вільно володіють мовами:		Міське населення		Сільське населення	
	українською	російською	українською	російською	українською	російською
українці	-	266330	-	112262	-	154068
угорці	68896	46098	35283	20009	33613	26089
румуні	7770	12063	2427	2240	5343	9823
росіяни	23088	-	19456	-	3632	-
цигани	4606	1634	3190	917	1416	717

Таблиця 4

**Розподіл населення найбільш чисельних національностей
у 2001 р. за рівнем освіти (Закарпатська область)**

	Все населення у віці 10 років і старші, які мають освіту	Вищу	Базову вищу	Неповну вищу	Повну загальну середню	Базову загальну середню	Початкову загальну
українці	875876	70882	5321	114710	349062	169490	144586
угорці	133980	6233	562	13191	58482	31776	21931
румуні	27771	549	33	742	5451	13732	5913
росіяни	29854	8100	295	7146	9866	2606	1704
цигани	10386	2	1	18	396	1776	5122

Переважно в сільській місцевості проживають румуни (82,3% у 1989 р. і 83% у 2001 р.), угорці (62,3% у 1989 р. і 64,6% у 2001 р.) та українці (61,6% у 1989 р. і 64,7% у 2001 р.). Інтенсивна урбанізація, за загальною незмінною її часткою у структурі населення області – 0,3% у 1989 р. і 0,3% у 2001 р., спостерігається у німецького етносу (44,5% у 1989 р. і 71,4% у 2001 р.)²¹. Тож не дивно, що серед українців, угорців, румунів, росіян та циган краю показник вищої освіти, у категорії осіб 10 років і старші, є найвищим у російського етносу – 27%. В українців він становить 8%, угорців – 4%, румунів – 1%. (див. *табл. 4 на стор. 284*)²².

У 1989 р. на 1000 осіб у віці 15 р. і старші з вищою освітою припадало 68 українців, 37 угорців, 246 росіян, 17 румунів, 88 словаків²³. Зіставлення цих показників з результатами перепису 2001 р. засвідчує зростання кількості осіб з вищою освітою серед росіян, українців, угорців та зменшилася серед румунів краю. Однак подолати диспропорцію у співвідношенні осіб з вищою освітою серед основних етнічних груп регіону у міжпереписний період не вдалося.

Зазначене суттєво зменшує можливості українців, угорців і особливо румунів здійснити висхідну соціальну мобільність на рівні групи та потребує відповідних заходів з боку держави в напрямі досягнення пропорційного співвідношення цього показника серед названих етносів.

Загалом, як можемо пересвідчитися із наведених даних, що хоча за ознакою чисельності основних елементів вертикаль етнонаціональної структури населення Закарпаття протягом 1989 – 2001 рр. певною мірою видозмінювалась, але в цілому її конфігурація виявила тенденцію до стійкості. Вирішальну роль у формуванні національної структури області відіграв природний приріст населення, переважно сільського. Вплив еміграції мав місце лише на початку і в середині 1990-х рр. Переписні дані свідчать про збільшення кількості і питомої ваги українського, румунського та циганського населення (в основному за рахунок природного відтворення). З іншого боку, зменшилася кількість угорців, росіян, словаків. Для них характерна в основному етнічна еміграція переважно в країни, де вони представляють державотворчі етноси. Мовноетнічним процесам в регіоні притаманна стійка тенденція до визнання представниками різних етносів рідною мовою мову своєї національності. Переписні дані дозволяють

також констатувати посилення позицій української мови як мови міжетнічного спілкування. Нестабільність у регіоні можлива за умов радикалізації та подальшої політизації вимог русинів, які вже зараз виходять за межі питань збереження національної ідентичності та культурного розвитку. Все це потребує ретельного враховування під час формування та здійснення державної етнополітики в Україні, особливо коли йдеться про виизначення пріоритетних напрямів її розвитку.

¹ Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005, – С. 6.

² Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / *За ред. О.Г. Осауленка.* – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – С. 7.

³ *Шабашкова Л.Ю.* Просторово-часові особливості природного відтворення етнічних груп населення Закарпатської області // Український географічний журнал. – 2003. – №3. – С. 53.

⁴ Статистичний збірник “Регіони України”. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – Ч. 1. – С. 90.

⁵ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 7.

⁶ Там само. – С. 7.

⁷ Там само. – С. 7.

⁸ *Майборода О.* “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К.: Києво-Могилянська академія, 1999. – С. 11.

⁹ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 грудня – С. 11.

¹⁰ *Малиновська О.А.* Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. – К.: Бланк-Прес, 2004. – С. 9.

¹¹ Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / *Кол. авт.; керівник Д.В. Табачник.* – К.: Етнос, 2004. – С. 108.

¹² *Зан М.П.* Етнічні процеси на Закарпатті (1989 – 2001): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 05 – етнологія / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, К., 2003. – С. 10.

¹³ *Шабашкова Л.Ю.* Назв. праця. – С. 53.

¹⁴ Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – С.109.

¹⁵ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 132–133.

¹⁶ Там само. – С. 187–188.

¹⁷ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – С. 113–115.

¹⁸ Національний склад населення України / по Кримській АРСР та областях/ за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – К.: Міністерство статистики України, 1992. – Ч.2. – С. 256.

¹⁹ *Малець О.О.* Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40 – 80 х рр. XX ст. / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія / Ужгородський національний університет. Інститут народознавства НАН України. – Л., 2002. – С. 14–15.

²⁰ Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / *За ред. О.Г.Осауленка.* – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 294.

²¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 132–133.

²² Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 313–314.

²³ Національний склад населення України / по Кримській АРСР та областях / за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – С. 336–342.